

**Əpos VƏLİYEV**

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

*AMEA Folklor İnstitutunun “Qərbi*

*Azərbaycan folkloru” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi*

*e-mail: [elyarvelisoy@mail.ru](mailto:elyarvelisoy@mail.ru)*

*<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2024.2.52>*

**QƏRBİ AZƏRBAYCAN: FOLKLOR DA BİR TARİXDİR**

**Xülasə**

Hər bir bölgənin folkloru özündə həmin bölgənin tarixini yaşadır. Əsrlər keçsə də folkloru yaddaşlardan silmək mümkün olmur. Buna görə hər bir bölgənin folklorunun öyrənilməsi və tədqiq edilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qərbi Azərbaycan folkloru günümüzədək yaddaşlarda qorunub saxlanılmışdır. Qərbi Azərbaycan bayatılarında da yurd həsrəti, qəriblik motivləri aparıcı yerlərdən birini tutur. Qərbi Azərbaycanda olan mağaralar, qədim insan düşərgələri, qalalar, karvansaralar, körpülər, at-qoç heykəlləri, ziyarətgahlar buranın qədim türk yurdu olduğunu sübut edir.

*Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, folklor, tarix, bayatı, türk yurdu*

**Aposh VALİYEV**

**WESTERN AZERBAIJAN: FOLKLORE IS ALSO HISTORY**

**Summary**

The folklore of each region preserves the history of that region. Although centuries have passed, folklore cannot be erased from memory. Therefore, the study and research of the folklore of each region is of particular importance. The folklore of Western Azerbaijan has been preserved in memory to this day. The motifs of longing for the homeland, relative to the homeland, foreignness, and strangeness occupy one of the leading places in Western Azerbaijani bayats. Caves, ancient human camps, forts, caravansaries, bridges, horse and ram statues, sanctuaries in Western Azerbaijan prove that this is an ancient Turkish homeland.

*Key words: Western Azerbaijan, folklore, history, bayaty, Turkish homeland*

**Anov ВАЛИЕВ**

**ЗАПАДНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН: ФОЛЬКЛОР — ЭТО ТОЖЕ  
ИСТОРИЯ**

**Резюме**

Фольклор каждого региона хранит историю этого региона. Хотя прошли столетия, фольклор невозможно стереть из памяти. Поэтому изучение и

исследование фольклора каждого региона имеет особое значение. Фольклор Западного Азербайджана сохранился в памяти до наших дней. Мотивы тоски по родине, по отношению к родине, чужеземности, необычности занимают в западноазербайджанских баятах одно из ведущих мест. Пещеры, древние человеческие стоянки, крепости, караван-сарай, мосты, статуи лошадей и баранов, святилища Западного Азербайджана доказывают, что это древняя турецкая родина.

**Ключевые слова:** *Западный Азербайджан, фольклор, история, баяты, турецкая родина.*

Azərbaycan xalqı zaman-zaman öz ata-baba yurdundan, obasından deportasiya olunmuş, könüllü adı altında zorla köçürülmüşdür. Belə deportasiyalardan biri də 1918-ci ildə Qərbi Azərbaycanda baş tutmuşdur. Qərbi Azərbaycan ərazisi bütöv Azərbaycanın ən qədim, təbiətinə, mərasimlərinə, ümumilikdə folkloruna görə ən zəngin bölgələrindən biridir. Keçmişdə Azərbaycanın şimalı ilə cənubunu, bütün Qafqazla Yaxın Şərqi birləşdirən ən mühüm karvan yollarının üzərində yerləşən, hal-hazırda isə şimaldan Gürcüstan, şərqdən və cənub-şərqdən Azərbaycan Respublikası, qərbdən Türkiyə, cənubdan İranla həmsərhəd olmaqla 29,8 min km<sup>2</sup> sahəni əhatə edən Qərbi Azərbaycan diyarı indi Ermənistan adlanır. Lakin Ermənistan ərazisinin qədim Türk-Oğuz yurdu, tarixi Azərbaycan torpağı olması təkzibolunmaz faktdır. Bunu həmin ərazidəki yer adları, qəbiristanlıqlar, kurqanlar, qala qalıqları, karvansaralar, körpülər, at-qoç heykəlləri, məscid, pir və ocaq kimi ziyarətgahlar da sübut edir. Uzun illər ərzində İrəvan şəhərində, Zəngəzurda, Dərələyəzdə, Göyçədə və azərbaycanlılara məxsus digər ərazilərdə ermənilər tərəfindən yüzlərlə tarixi-mədəni abidələrimiz dağıdılmış, etnik təmizləmə siyasəti aparılmışdır. Ermənilər azərbaycanlıların izlərini Qərbi Azərbaycandan tam silməyə çalışmışdır.

Tarixi mənbələr göstərir ki, məhz çarizm dövründə ermənilər Qərbi Azərbaycan ərazisinə məqsədli və düşünülmüş şəkildə kütləvi halda köçürülərək Çar imperiyası üçün etnik dayaq yaradılmışdır. Bu siyasət rus çarı I Pyotrdan başlamış və sovet-bolşevik hökuməti dövründə də daha ciddi şəkildə davam etmiş və sovet hökumətinin ermənipərəst siyasəti nəticəsində Qərbi Azərbaycan torpaqları qeyri-qanuni şəkildə tamamilə ermənilərə verilərək burada, yəni, bu Azərbaycan torpaqları üzərində sovet hökuməti tərəfindən indiki Ermənistan dövləti yaradılmışdır. Lakin heç bir tarixi mənbə burada erməni varlığını və tarixdə hər hansısa bir erməni dövlətinin mövcudluğunu təsdiq etmir. Yəni, bütün tarixi mənbələr Qərbi Azərbaycan torpaqlarının məhz Azərbaycana aid olmasını mötəbər dəlillərlə sübut edir. Ancaq ermənilərin şovinst, etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində Qərbi Azərbaycandakı Azərbaycan izləri dağıdılmış və yerlə-yeksan edilmiş, buranın əzəli sakinləri olan azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən dəfələrlə soyqırımlar törədilmiş, onların izlərinin silinməsi siyasəti həyata keçirilmişdir. XIX əsrin 30-cu illərindən sistemli formada və məqsədli şəkildə həyata keçirilən iz silmə siyasəti daha

sonra yeni vüsət almış, minlərlə yerli sakin qətlə yetirilmiş, Azərbaycan toponimləri rəsmi qərarlarla qondarma erməni toponimləri ilə əvəz edilmişdir. Nəhayət, Ermənistanla Azərbaycan arasındakı keçmiş Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin alovlanmasından sonra 1987-ci ildən başlayaraq bu ərazilərdə yaşayan azərbaycanlılar zorla və hərbi güc tətbiqi ilə öz dədə-baba torpaqlarından qovularaq ermənilərin etnik təmizləmə siyasətinin qurbanı olmuşlar (3).

Ulu Öndər Heydər Əliyev çıxışlarında Qərbi Azərbaycan mövzusunda daha aydın və hərtərəfli izah edirdi. O, 1998-ci ildə “İslam sivilizasiyası Qafqazda” mövzusunda keçirilən beynəlxalq simpoziumda çıxışı zamanı demişdir: “İndi Ermənistan adlanan ərazi, Qərbi Azərbaycan – İrəvan mahalı, Göyçə mahalı, Zəngibasar mahalı, Zəngəzur mahalı – bunlar hamısı müsəlmanlar, azərbaycanlılar yaşayan diyarlar olubdur. Təəssüf ki, bu ərazilərdən, diyarlardan müsəlmanlar çıxarılablar, indi bu ərazilərdə bir nəfər də olsun müsəlman yoxdur. Bu da Ermənistan millətçiliyi, erməni ekstremizmi, erməni şovinizmi siyasətinin nəticəsidir”. Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olduğu dövərdə, 18 dekabr 1997-ci ildə “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” fərman imzalamışdır (2, s.11).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Qərbi Azərbaycan İcması İctimai Birliyində ziyalılarla keçirdiyi görüşdə qeyd etdi ki, “Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər təsdiqləyir, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir. Əfsuslar olsun ki, Ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər, ancaq buna nail ola bilməyiblər. Çünki tarix var, sənədlər var, xəritələr var. Bu binada nümayiş etdirilən, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən xəritə bir daha onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb” (9).

Hər bir bölgənin folkloru tarixi, adət-ənənələri, mərasimləri özündə ehtiva edərək o bölgənin qədimliyini, hansı xalqa məxsus olmasını sübut edir. Əsrlər keçsə belə folkloru yaddaşlardan silmək, onu məhv etmək mümkün olmur. Təbii coğrafi mövqeyinə görə Qərbi Azərbaycan diyarı minilliklərin yaşadı olan mağaralar, qədim insan düşərgələri, kurqanlar, seyrangahlar, qalalar, karvansaralar, körpülər, at-qoç heykəlləri, məscid, pır və ocaqlarla zəngindir. Bu xüsusiyyət Qərbi Azərbaycan folklorunun ən qədim janrlarında – əsətlərində, inanclarında, miflərində, ovsunlarında və digər örnəklərdə özünü bariz şəkildə göstərir. Folklor nümunələri özündə tarixi yaşadır. Buna görə hər bir bölgənin folklorunun öyrənilməsi və tədqiq edilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Folklor nənədən, babadan nəvəyə, atadan övlada ötürülməklə yaddaşlarda qorunub saxlanılır. Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunan əhali də Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında, bölgələrində yerləşdiril-

miş, onlar öz adət-ənənələrini, mərasimlərini, rituallarını, ümumilikdə folklorunu qorumuş, günümüzədək yaşatmışlar.

Qərbi Azərbaycan folkloru uzun illərdir toplanır, nəşr olunur. Burada yer adları, toponimlərlə bağlı əfsanə və rəvayətlər çoxdur. Göyçə gölü, Bəzirgan qayası, Ağ dağ, Qara dağ, Kəmənd qaya, Qatar qaya, Qırxbulaq, Pir dağı, Pəri bulağı, Ağca qala, Qoşabulaq, Gəlin qaya və yüzlərlə digər yer adları ilə bağlı əfsanələr həmin ərazilərin qədim türk yurdu olduğunu təsdiq edir. Toplanan folklor nümunələrinin içərisində bayatlar xüsusilə çoxluq təşkil edir. Bayatı folklorun ən geniş yayılmış janrlarından biri olmaqla yanaşı, əksəriyyəti də məzmunca qəmli, kədərli və həzin olur. Folklorumuzda qürbət sızıntısı, ayrılıq, Vətən məhəbbəti ilə bağlı bayatlar daha çoxdur. Yüzlər boyu xalqımızın başına gətirilən faciələrin, deportasiya və soyqırımların nəticəsidir ki, Qərbi Azərbaycan bayatılarında da yurd həsrəti, yurd nisgili, qürbət, qəriblik motivləri aparıcı yerlərdən birini tutur. Bu bayatılarda həm də Qərbi Azərbaycandan zorla qovulan vətəndaşların faciəsi, yaşadıkları zülmələr, öz yurdundan didərgin düşənlərin ah-naləsi öz əks olunur:

Göyçədən gələn varmı?

Dərdini bilən varmı?

Şah dağı nalə çəkir,

Göz yaşın silən varmı? (1, s.654)

\*\*\*

Göyçənin dağları çən,

Çənnən görünməz çəmən,

Fələk bir iş işdədi,

Qürbətə döndü vətən (1, s.656)

Bayatıda adı çəkilən Göyçə mahalı Göyçə gölünün sahilləri boyu geniş bir ərazini əhatə edir. Bu mahal cənubdan-Ağlağan təpəsi, Dəlik, Çənlibel dağları, Səlimgədiyi, şimalda isə Murğuz, Şahdağ silsiləsi ilə əhatə olunmuşdur. Göyçə mahalı Qərbi Azərbaycanda 1988-ci ilə qədər azərbaycanlıların kompakt yaşadığı ərazilərdən biri olmuşdur. Geniş otlaqlara malik olan Göyçə mahalında yaşayan əhali daha çox əkinçilik, maldarlıq, arıçılıq, bağçılıq, xalçaçılıq və balıqçılıqla məşğul olmuşdur. Göyçə Azərbaycan aşıq sənətinin beşiklərindən biri hesab olunur. Bölgə Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinə Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Aşıq Əsəd, Aşıq Qurban, Şair Məmmədhusəyn kimi məşhur ustad saz və söz sənətkarlarını bəxş etmişdir. Göyçə mahalı Basarkeçər, Çəmbərək, Aşağıqaranlıq, Kəvər kimi bölgələri əhatə edir. Bu mahalın Çəmbərək deyilən hissəsində, Ağbulaq, Ardaniş, Qaraqaya, Yanıqtəpə, Gölkənd, Toxluca, Çaykənd, Cil, Şorca kimi məşhur və böyük kəndləri var idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradılan zaman Göyçə mahalı tarixi Azərbaycan torpağı kimi onun tərkibində olub. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının ərazisi 114 min km<sup>2</sup>. olmuşdur. 1920-ci ildən ADR-i işğal edən rus bolşevik imperiyası Azərbaycanın ərazisi olan Zəngəzur mahalı, Göyçə mahalı, Şərur mahalı, Dərələyəz mahalı, Dilican rayonu ərazisini qanunsuz şəkildə Ermənistanı vermişdir (8).

İrəvan qana düşdü,  
Qəfil talana düşdü.  
Təbriz, Gəncə gəlmədi  
Qollarım yana düşdü (4)

Bu bayatıda İrəvanda yaşayan azərbaycanlıların böyük bir tarixi faciəsindən bəhs olunur. İrəvan xanlığı XVIII əsrin ortalarında yaranıb. Bu xanlığın əsasını Mir Mehdi xan qoyub. Bu xanlıq Ağrı vadisi, Dərələyəz və Göyçə gölü arasındakı torpaqlarda yerləşirdi. Xanlığın mərkəzi İrəvan şəhəri idi. Şəhər Zəngi çayı sahilində, Ağrı vadisinin şimal hissəsində yerləşirdi. Bəzi tarixçilər iddia edirlər ki, şəhər Urartu çarı I Arğişti tərəfindən e.ə.782-ci ildə Erebuni qalasının xarabalıqları yaxınlığında salınıb. İrəvan xanlığını ayrı-ayrı vaxtlarda Hüseynəli xan, Məhəmməd həsən xan, Qulaməli xan və başqa hökmdarlar idarə ediblər. 1813-cü il (Gülüstan) müqaviləsinə görə İrəvan xanlığı İranın tərkibində qaldı. 1828-ci il (Türkmənçay) müqaviləsinə görə isə xanlıq Rusiyanın işğalı altına düşdü. Bununla da qədim türk yurdu olan İrəvanın tarixi faciəsi başlandı. İrəvanı işğal edən Rusiya bir sıra ölkələrdən buraya erməniləri köçürdü. 1936-cı ildə İrəvan şəhərinin adı dəyişdirilərək Yerevan adlandırıldı. 1948-1953-cü illərdə isə İrəvandakı azərbaycanlıları zorla doğma yurdlarından Kür-Araz ovalığına köçürdülər. 1988-ci ilin yanvarında Qafan və Mehri rayonunun əhalisinin qovulmasıyla İrəvanın türksüzləşdirilməsinin sonuncu mərhələsi də başlandı.

1948-1953-cü illərdə də ermənilər SSRİ rəhbərliyinin qərarı ilə dövlət səviyyəsində azərbaycanlıların öz tarixi torpaqları olan Qərbi Azərbaycandan kütləvi şəkildə deportasiyasına nail oldular. Aşağıdakı bayatılarda həmin sürgün və deportasiya illərinin acı xətirəsi yaşamaqdadır:

Əziziyəm ay keçər,  
Vedidən bir çay keçər.  
Qayıdarıq Vediye,  
Bu qış ötər, yay keçər (5).

Bayatıda adı keçən Vədi rayonu Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan Respublikası) ilə Türkiyə arasında dağarası düzənlik olan Ağrı vadisində yerləşir. Bu düzənliyin uzunluğu 90 km, dəniz səviyyəsindən hündürlüyü 850-1000 metrdir. Araz çayı da bu düzənlikdən axır. Düzənlik Cənub tərəfdən Ağrı dağ vulkan massivi ilə əhatələnib. Rayon ərazisindən Vədi çayı axır və Şidli kəndində Araza tökülür (6).

Qərbi azərbaycanlıların 1988-1989-cu illərdəki sonuncu kütləvi deportasiyasının, Vətən itkisinin ağrı-acıları Ağbulaq bayatılarına da hopub. Bayatıları dinləyən hər kəs Vətən, düşməndə girov qalan yurd həsrətinin, el-oba yangısının yurddaşlarımızın qəlbini göynətdiyini dərhal hiss edir:

Mən aşix Ağbulağa.  
Yol gedir Ağbulağa.  
Düşməyə girov qalan,  
Ağla sən Ağbulağa (5).

Bayatıda adı çəkilən Ağbulağın camaatı 1918-ci ildə Andronikin quldur dəstəsinə qarşı mərdliklə döyüşmüş, uzun müddət öz kəndlərini tərk etməmişlər. Lakin kəndin müdafiəçilərinin sursatı qurtardıqdan sonra camaat kənddən çıxmağa məcbur olmuş və Qubadlı, Füzuli, Ağdam rayonlarında məskunlaşmışlar. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarına qayıtmış (40-a yaxın ev) və Ağbulaq kəndini yenidən bərpa etmişlər. 1988-ci ilin noyabr ayının sonlarında ağbulaqlılar Ermənistan dövləti tərəfindən deportasiyaya məruz qalmış və öz doğma yurd-yuvalarını tərk etməli olmuşlar (7).

Yuxarıda nümunə göstərdiyimiz bayatılardan aydın olur ki, folklor özündə tarixi yaşadır. Qərbi Azərbaycanlıların folklorunda onun tarixi, qədimliyi günümüzədək qorunub saxlanılmışdır. Şuşaya, Laçına, Ağdama, Qarabağa qayıtdığımız kimi gün gələcək Göyçəyə, Dərələyəzə, İrəvana, bütün tarixi torpaqlarımıza, yurd yerlərimizə də qayıdacağıq.

#### ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası, III kitab, (Göyçə folkloru), Bakı, "Səda" nəşriyyatı, 2000, 768 s.
2. Vəkilov S. Qərbi Azərbaycandan deportasiya. İmirlidə məskunlaşma. Bakı: "Red N Line", 2023, 310 s.
3. <https://qerbiazerbaijan.com/qərbi-azərbaycan-folkloru/>
4. <https://az.wikisource.org/wiki/Bayatılar/İ>
5. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2017/oktyabr/560822.htm>
6. [https://az.wikipedia.org/wiki/Vedi\\_rayonu](https://az.wikipedia.org/wiki/Vedi_rayonu)
7. [https://az.wikipedia.org/wiki/Ağbulaq\\_\(Gorus\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Ağbulaq_(Gorus))
8. [https://az.wikipedia.org/wiki/Göyçə\\_mahalı](https://az.wikipedia.org/wiki/Göyçə_mahalı)
9. <https://aranqazeti.az/2022/12/26/qərbi-azərbaycan-bizim-tarixi-torpaqlarımızdır/>

*Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 27.09.2024*

*Son variant: 10.10.2024*